

Ks. Władysław Nowak

ELEMENTY AGENDY MARCINA KROMERA W ODNOWIONEJ LITURGII SAKRAMENTU MAŁŻEŃSTWA DOSTOSOWANEJ DO ZWYCZAJÓW DIECEZJI POLSKICH

W uroczystość św. Józefa, Oblubieńca NMP, dnia 19. 03. 1969 r. został promulgowany przez Stolicę Apostolską nowy obrzęd zawierania małżeństwa: „Ordo celebrandi Matrimonium”. Dekret, wprowadzający te obrzędy, zaznacza, że zostały one tak opracowane, aby „jaśniej wyrażały łaskę sakramentu i aby bardziej podkreślały obowiązki małżonków”¹. Wstęp teologiczno-pastoralny ukazuje liturgię małżeństwa jako narzędzie Chrystusa Arcykapłana, który przez słowa i święte znaki w sposób właściwy tym znakom wielbi Boga Ojca i dokonuje dzieła uświęcenia małżonków. W związku z tym „Ordo celebrandi Matrimonium” zezwala krajowym Konferencjom Biskupów na taką adaptację, by owe prawdy mogły być łatwo z nowych obrzędów odczytane i budziły w uczestnikach świadomość przynależności do Kościoła, którego tajemnica oraz obecność w nich urzeczywistnia się².

Soborowa Konstytucja o liturgii w odniesieniu do odnowy obrzędów sakramentu małżeństwa, nawiązując do postanowień Soboru Trydenckiego, stawia zasadę: „jeżeli jakie kraje używają innych chwalebnych zwyczajów i ceremonii, Sobór święty bardzo pragnie, aby je zachowano” (KL 77). Ponadto zostawia kompetentnej władzy kościelnej w danym kraju możliwość opracowania własnego obrzędu — dostosowanego do zwyczajów miejscowych — przy zachowaniu przepisu, aby asystujący kapłan żądał od zawierających małżeństwo wyrażenia zgody i tę zgodę przyjął. „Ordo celebrandi Matrimonium” zgodnie z owymi zasadami ustala, że adaptacji może ulec: układ części, pytania przed wyrażeniem zgody, nawet same słowa zgody małżeńskiej, podanie rąk, czy też przekazanie obrączek³.

Konferencja Episkopatu Polski skorzystała z uprawnień w tym względzie jej przysługujących i przy opracowaniu liturgii sakramentu małżeństwa oparto się na dawnych rytuałach a także agendach polskich wydobywając z nich te elementy, które najlepiej odpowiadają odnowionej liturgii.

Po gruntownej analizie i dokładnym studium dotychczasowych form sprawowania liturgii sakramentu małżeństwa, w oparciu o nowy Rytuał Rzymski, dekretem z dnia 25. 03. 1973 r. przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski, Prymasa Kard. Stefana Wyszyńskiego, weszły do praktyki duszpasterskiej: *Obrzędy sakramentu mał-*

¹ *Rituale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pp. Pauli VI promulgatum: Ordo celebrandi Matrimonium*, editio typica, Typis polyglottis Vaticanis 1969, s. 15.

² Tamże, Praenotanda.

³ Tamże, nr 14.

żeństwa dostosowane do zwyczajów diecezji polskich⁴. Jako księga liturgiczna w języku narodowym zawiera oprócz wspomnianego dekretu także dekret Świętej Kongregacji do spraw Kultu Bożego z dnia 16. 11. 1972 r. zatwierdzający ją, a także jeszcze ówczesnej Świętej Kongregacji Obrzędów ogłaszający „Ordo celebrandi Matrimonium”. Księga ta, wydana na wzór Rytuału Rzymskiego, zawiera wstęp, obrzędy sakramentu małżeństwa w czasie Mszy św., poza mszą, małżeństwa między osobą należącą do Kościoła katolickiego a osobą nieochrzczoneą, także zestawy czytań biblijnych, modlitwy powszechnej, formularzy mszy za nowożeńców i dodatek w skład którego wchodzi obrzędy jubileuszów małżeństwa.

Obrzędy sakramentu małżeństwa poza Mszą św. wykazują pod wieloma względami podobieństwo do liturgii sakramentu małżeństwa preferowanej przez Agendę Kromera⁵. W 1974 roku, roku ukazania się nowych *Obrzędów sakramentu małżeństwa...* minęło 400 lat od wydania drukiem Agendy biskupa Marcina Kromera (1574). Była ona odpowiedzią na postulaty Soboru Trydenckiego, które w odnowie liturgii sakramentu małżeństwa, podobnie jak postulaty Soboru Watykańskiego II, wskazywały na potrzebę studium zwyczajów i obrzędów już istniejących. Pozwoliło to redaktorom Agendy na ułożenie takich obrzędów, że zostały przyjęte przez kolejne wydania agend i rytuałów polskich⁶, w których dotrwały aż do czasów nam obecnych, a część z nich znalazła się w odnowionej liturgii sakramentu małżeństwa.

Agenda warmińska biskupa Marcina Kromera podaje tylko jeden formularz zawarcia małżeństwa — poza Mszą św. Został on opracowany w oparciu o zwyczaje wówczas istniejące w diecezjach polskich oraz o dekret Soboru Trydenckiego *Tametsi*⁷.

Obydwa dokumenty liturgiczne, opracowane przez liturgistów polskich XVI i XX wieku, w oparciu o zwyczaje rodzime przy jednoczesnym respektowaniu postulatów rzymskich, wykazują podobieństwo w układzie, niektórych formułach oraz ceremoniach.

⁴ Katowice 1974.

⁵ *Agenda sacramentalia ad usum dioecesis Varmiensis accommodata cum adiunctis verbis et admonitionibus polonicis et germanicis*, Coloniae 1574. Agenda, to księga liturgiczna zawierająca obrzędy sakramentów i sakramentaliów. Por. W. Nowak, *Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera*, w: *Studia Warmińskie* 6 (1969) 173—210.

⁶ W. Nowak, *Agenda biskupa Marcina Kromera w dziele ujednoczenia liturgii sakramentów św. w Polsce po Soborze Trydenckim*, w: *Studia Warmińskie* 12 (1975) 29—91; tegoż, *Processus unificationis liturgiae sacramentorum in Polonia post Concilium Tridentinum et principia quibus regitur in conceptione „Agendae” episcopi Martini Cromeri*, w: *Ephemerides Liturgicae*, fasc. 1 (1977) 64—73; F. Małaczyński, *Obrzędy sakramentu małżeństwa w rozwoju historycznym*, w: *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 14 (1961) 53—57.

⁷ H. Dombois, *Das Decretum „Tametsi” de reformatione matrimonii von 1563 des Trienter Konzils*, w: *Kerygma und Dogma* 9 (1963) 208—222.

1. UKŁAD LITURGII SAKRAMENTU MAŁŻEŃSTWA W AGENDZIE KROMERA I „OBRZĘDACH SAKRAMENTU MAŁŻEŃSTWA DOSTOSOWANYCH DO ZWYCZAJÓW DIECEZJI POLSKICH”.

Agenda Kromera przewiduje na wstępie przemówienie kapłana lub odczytanie jednej z dwóch umieszczonych na końcu Agendy katechez w języku polskim lub niemieckim o świętości małżeństwa. Następnie kapłan stawiał pytania, również w języku polskim lub niemieckim, dotyczące stwierdzenia dobrowolności nupturientów w zawieraniu małżeństwa i wolności od przeszkody przyrzeczenia go innej osobie. Odmawiał modlitwę wyrażającą prośbę, by Bóg udzielił nupturientom łaski do dobrego wypełnienia obowiązków życia małżeńskiego, poświęcał obrączki po czym je nakładał oblubińcom, którzy potem podawali sobie prawe dłonie i wypowiadali rotę przysięgi małżeńskiej. Kapłan zwracał się następnie do zebranych wzywając ich na świadków, wiązał stulą ręce oblubińców, odpowiednią formułą potwierdzał zawarte małżeństwo i udzielał błogosławieństwa⁸.

Obrzędy sakramentu małżeństwa... przewidują na wstępie pozdrowienie i wygłoszenie słów poczenia o sakramencie małżeństwa według podanych formularzy lub własnymi słowami, liturgię Słowa, homilię. Potem następuje liturgia sakramentu, a więc: pytania dotyczące dobrowolności zawierania związku małżeńskiego i jego nierozzerwalności oraz przyjęcia i wychowania potomstwa, modlitwa do Ducha Św., rota przysięgi małżeńskiej, potwierdzenie zawartego małżeństwa, błogosławieństwo obrączek i ich nałożenie, modlitwa powszechna oraz obrzęd błogosławieństwa. Zaleca się także przyjęcie Eucharystii⁹.

W ogólnym zarysie liturgii sakramentu małżeństwa obydwu dokumentów można by przedstawić następująco:

Agenda Kromera 1574 r.

- 1) Wstęp
- 2) Liturgia sakramentu
- 3) Zakończenie

Obrzędy sakramentu małż... 1974

- 1) Wstęp
- 2) Liturgia Słowa
- 3) Liturgia Sakramentu
- 4) Zakończenie

Układ w zasadzie jest bardzo podobny z zaznaczeniem, że nowy Rytuał Polski jest bogatszy dzięki uwzględnieniu czytań biblijnych, homilii, modlitwy powszechnej, Modlitwy Pańskiej, a także ewentualnej Komunii św. co w sumie ułatwia głębsze zrozumienie istoty chrześcijańskiego małżeństwa jako wielkiego misterium w Chrystusie i Kościele (Ef 5, 32).

⁸ *Agenda sacramentalia ad usum dioecesis Varmiensis...* jw. s. 35 nn.

⁹ *Obrzędy sakramentu małżeństwa dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1974, s. 22—30.

1. FORMUŁY Z AGENDY KROMERA W NOWYCH „OBRZĘDACH SAKRAMENTU MAŁŻ...”

a) Pierwszą formułę z Agendy Kromera, którą odnajdujemy w nowych obrzędach, to pytanie kapłana skierowane do nupturientów mające za cel ustalić dobrowolność ich w zawieraniu związku małżeńskiego. Pytanie to oczywiście uległo precyzji i modernizacji językowej¹⁰, a etapami tej ewolucji to Agenda H. Powodowskiego z 1591 r., Rytuał Piotrkowski z 1631 r., Rytuał Katowicki z 1927 r., Rytuał Polski z 1963 oraz obecny z 1974 r., który podaje jej szczytowy już rozwój pod względem literackim i pastoralnym, a pod względem teologicznym ten sam co i Agenda Kromera z 1574 r.

Agenda Kromera 1574 r.

N. Masz dobra a nieprzymuszona wola i postanowiony wymysł (the N. która tu przed sobą widzisz) za malzonkę sobie pojąć?

Obrzędy sakramentu małż... 1974

N. i N. czy chcecie dobrowolnie i bez żadnego przymusu zawrzeć związek małżeński?

Formuła ta w historii liturgii małżeństwa w Polsce pojawiła się po raz pierwszy w Agendzie Kromera, a następnie stąd przedostała się do wszystkich późniejszych agend i rytuałów polskich stając się świadectwem kształtowania nie tylko języka polskiego w liturgii, ale i jej samej.

b) Rota przysięgi małżeńskiej stanowi „formę” małżeństwa, a więc to, co stanowi jego istotę, co je zasadniczo tworzy. Sakrament ten z istoty swej jest kontraktem, w którym na mocy nieodwołalnej zgody wzajemnej, małżonkowie w sposób wolny wzajemnie się sobie oddają i przyjmują. Pełnej i wzajemnej wierności małżeńskiej oraz nierozzerwalności małżeństwa domaga się zarówno godność osoby mężczyzny i niewiasty jak i potomstwa. Prawdę tę miała wyrazić rota przysięgi małżeńskiej. W nowych obrzędach sakramentu małżeństwa w całości została ona wzięta z Agendy Kromera. Nie znana jej w takim układzie i treści agendy przed Kromerem, a wprowadzona przez niego, weszła do wszystkich późniejszych rytuałów i przeszła do obecnego, przybierając już wypracowaną formę literacką, tę samą teologiczną lecz już w aspekcie emancypacji kobiet¹¹.

¹⁰ W. Schenk, *Liturgia sakramentów świętych*, cz. 2, Lublin 1964, s. 140—150.

¹¹ *Agenda sacramentalia...* jw. s. 37: przewiduje w formule oblubienicy słowa „uczciwość i posłuszeństwo małżeńskie”. Rytuały polskie od 1927 r. już pomijają ślubowanie posłuszeństwa małżeńskiego przez pannę młodą, a przewidują taki sam tekst jak dla oblubienca. Por. *Rituale Romanum Ecclesiae Poloniae accommodatum*, Editio Typica, Katowice 1927, s. 349—359.

Agenda Kromera 1574 r.
Ja N. biore sobie ciebie N. za malzonke (ij slubuje milosc) wiare ij uczciwosc malzenska (a iz cie nie opuszcze az do smierci. Tak pomoz panie Boze wszechmogacy w Trójcy jedyny) ij wszyscy swieci.

Obrzędy sakramentu małż... 1974
Ja N. biorę ciebie N., za żonę i slubuję ci miłość, wierność i uczciwość małżeńską oraz że cie nie opuszcę aż do śmierci. Tak mi dopomóż Panie Boże w Trójcy jedyny i wszyscy święci.

Ta wymiana zgody współmałżonków upodabnia ich do Chrystusa i Kościoła oraz stanowi właściwe znaczenie sakramentu. Rota przysięgi małżeńskiej taką funkcję spełniała w Agendzie Kromera i taką spełnia po 400 latach w nowych obrzędach sakramentu małżeństwa.

c) Od czasów Soboru Trydenckiego Kościół zabrania „małżeństwa potajemnego”¹² bez obecności kapłana i świadków. W Agendzie Kromera była przeto specjalna formuła, którą zwracał się kapłan do wiernych wzywając ich na świadków zawarcia małżeństwa oraz druga, mocą której sam potwierdzał ważność zawartego sakramentu. *Ordo celebrandi Matrimonium* już nie przewiduje specjalnej formuły wzywającej wiernych na świadków, lecz poleca samemu kapłanowi, aby przyjął słowa zgody — rotę przysięgi małżeńskiej. Stąd też *Obrzędy sakramentu małżeństwa...* wydane dla Polski tej pierwszej nie przewidują (bardzo szkoda, podkreślała ona współodpowiedzialność wspólnoty parafialnej za jej częstkę „eklezjolę” i znali ją wszyscy wierni, a która także pochodziła z Agendy Kromera). Druga, mocą której kapłan potwierdzał zawarty związek małżeński, wzięta jest z Agendy warmińskiej. Dostała się tu, tą samą drogą co poprzednie elementy, poprzez Agendę Powodowskiego, późniejsze Rytuály Polskie, które liturgię sakramentu małżeństwa w układzie Agendy Kromera przejęły niemal całkowicie. Tym to sposobem w nowych *Obrzędach sakramentu małżeństwa...* odnajdujemy następny element Agendy warmińskiej; formułę potwierdzenia zawartego małżeństwa:

Agenda Kromera 1574 r.
A ia niedostojny sluga Bozy zlaczam vas w tho swiete malzenstwo. Quos Deus coniunxit, homo non separet. Et ideo Matrimonium inter vos contractum ratifico et benedico. In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.

Obrzędy sakramentu małż... 1974
Co Bóg złączył, człowiek niech nie rozdziela (Mt 19, 6). Małżeństwo przez was zawarte, ja powagą Kościoła katolickiego potwierdzam i błogosławię w imię Ojca i Syna i Ducha Św. Wszyscy. Amen.

Celem podkreślenia bardziej ewidentnie prawdy, iż szafarzami sakramentu małżeństwa są sami oblubieńcy nie weszły już do odnowio-

¹² H. Denzinger, A. Schönmetzer, (ed.), *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Barcelona 1963, n. 1814.

nej liturgii słowa: *Ego vos coniungo*¹³. Pozostała część formuły przeszła w całości ulegając tylko precyzji jej eklezjalnej interpretacji w przekładzie polskim.

3. CEREMONIE Z AGENDY KROMERA W „OBRZĘDACH SAKRAMENTU MAŁŻ...”

Liturgia posiada typowe środki ekspresji, które nazywamy znakami. Ważną rzeczą jest ich wyrazistość „poetyczna” w jej podwójnym sensie: opowiadania symbolicznego oraz operatywności twórczej. Sugerują one rzeczywistość, która znajduje się poza zwykłą prawdą logiczną i powodują zbliżenie z zapraszającą obecnością Boga¹⁴. W liturgii sakramentu małżeństwa takimi znakami — środkami szczególnej ekspresji — są: ceremonia błogosławienia i nakładania obrączek oraz wiązania stulą rąk oblubieńców.

a) W nowych obrzędach sakramentu małżeństwa znajduje się ceremonia błogosławienia obrączek oraz przekazanie ich sobie przez nowo poślubionych. Ceremonia ta wzięta jest również z Agendy Kromera. Przed ukazaniem się Agendy Kromera był znany obrzęd poświęcenia ale tylko jednej obrączki¹⁵. Na Zachodzie, z wyjątkiem Hiszpanii, aż do XVI wieku dawanie pierścionka było jednostronne. Tylko narzeczony dawał narzeczonej. W Kościele Wschodnim rozpowszechnił się zwyczaj, że mąż otrzymuje złoty, a żona srebrny. Do Polski ceremonial pierścionka w obrzędach małżeńskich przeszedł z Zachodu. Agenda z XIV wieku Henryka z Wierzbna zna tylko benedykcję jednego pierścionka¹⁶. Podobnie Agenda Wileńska z 1499 r. oraz krakowska z 1514 roku¹⁷. W Agendzie Kromera jest już poświęcenie dwóch obrączek. Zwyczaj ten, utrwalony przez późniejsze rytuały, znalazł się w obecnym mając tylko inną formę poświęcenia.

Przekazywanie zaś sobie obrączek przez oblubieńców jest znane Agendzie poznańskiej z 1533 r., gnieźnieńskiej z 1549 i plockiej z 1554 roku¹⁸, co też zostało wprowadzone do Agendy Kromera, a stąd drogą pośrednią — jak poprzednie elementy — weszło do liturgii odnowionej.

¹³ A. Duval, *La formule „Ego vos in matrimonium coniungo” au concile de Trente*, w: *La Maison Dieu* 99 (1969) 144—153.

¹⁴ A. Vergote, *Symbolische Gebärden und Handlungen in der Liturgie*, w: *Concilium* 7 (1971) z. 2, s. 95—102.

¹⁵ W. Abraham, *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, Lwów 1925, s. 178 nn.

¹⁶ A. Franz, *Das Rituale des Bischofs Heinrich I. von Breslau*, Freiburg i. Br. 1912, s. 21 nn.

¹⁷ *Agenda sine exequiale diuinorum sacramentorum per venerabilem virum D. Martinum canonicum Vilmensis dyocesis edita*. Gdano 1499, k. F 3 v.; *Agenda latino et vulgari sermone Polonico videlicet et Alemanico illuminata incipit feliciter*, Cracoviae 1514, k. 46 v.

¹⁸ *Agenda secundum cursum et rubricam Ecclesiae Cathedralis Poseniensis*, Ad ritum Metropolitane quam potuit vicinius reducta, Lipsiae

Ceremonia ta jako znak, poza wymiarem neotypycznym (poznawczym), spełnia funkcję pouczenia o przyzwoleniu małżeńskim, ujawnia posłannictwo miłości i wierności małżeńskiej. Taką funkcję ceremonia ta spełniała w liturgii sakramentu małżeństwa Agendy Kromera, a czytelność tego znaku zadecydowała, że znalazła się ona w odnowionej liturgii.

b) Odnowiona liturgia sakramentu małżeństwa posiada przed wypowiedzeniem słów zgody — przysięgi małżeńskiej ceremonię podania sobie przez nupturientów prawych dłoni, które kapłan wiąże stułą. Ta ceremonia występuje właśnie w Agendzie Kromera, ale dopiero po rocie małżeńskiej a przed potwierdzeniem małżeństwa przez kapłana. Ceremonię podawania sobie prawych dłoni znają wszystkie rytuały XVI wieku, ale wiązanie stułą tylko Agenda krakowska z 1514, poznańska i plocka (wspomniane wyżej), co następnie zostało przyjęte przez Agendę Kromera, a z niej poprzez rytuały późniejsze weszło do nowych obrzędów sakramentu małżeństwa spełniając tę samą funkcję neotypyczną w rozumieniu wiernych co formuła wypowiedziana przez kapłana, potwierdzająca ważność małżeństwa: *Co Bóg złączył, człowiek niech nie rozdziela*¹⁹.

Ceremonie, zarówno przekazania obrączek jak i związania stułą rąk oblubieńców, jako znaki liturgiczne w swej ekspresji są dla chrześcijanina nie tylko instrumentem wychowawczym, mającym mu ułatwić uchwycenie sensu Objawienia Bożego o monogamiczności i nierozzerwalności małżeństwa, ale także lirycznym wyznaniem wiary chrześcijanina i bezinteresownym przejawem jego miłości i nadziei, iż Bóg wiary chrześcijańskiej jest Bogiem i Ojcem Pana naszego Jezusa Chrystusa, który poprzez znaki dokonuje naszego uświęcenia i uwielbienia Boga. Odnalezienie tyłu elementów z Agendy Kromera w nowych obrzędach pozwala na stwierdzenie, że adaptacja obrzędów rzymskich liturgii sakramentu małżeństwa do zwyczajów diecezji polskich poszła znacznie dalej niż tego domagano się w uprzednich na ten temat publikacjach²⁰.

1533, k. 93 v.; *Agenda sive Obsequiale secundum Rubricam Ecclesiae Metropolitanæ Gnesnensis*, Cracoviae 1549, k. 60 v.; *Agenda Ecclesiae Cathedralis Plocensis*, Cracoviae 1554, k. 27 v.

¹⁹ W. Nowak, *Akomodacja liturgii sakramentu małżeństwa nowego Rytuału Rzymskiego Pawła VI do potrzeb diecezji polskich*, w: *Collectanea Theologica* 47 (1977) fasc. 3, s. 184 nn.

²⁰ F. Greniuk, *Reforma liturgii sakramentu małżeństwa*, w: *Collectanea Theologica* 40 (1970) fasc. 1, s. 96; S. Szamota, *Odnowione obrzędy sakramentu małżeństwa*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 6 (1971) s. 304.

ZAKOŃCZENIE

Obrzędy sakramentu małżeństwa dostosowane do zwyczajów diecezji polskich, wydane w Katowicach w 1974 r. są dojrzałym owocem odnowy liturgicznej w Polsce, wprowadzanej z roztropnością etapami, z uwzględnieniem głębokich pokładów rodzimej kultury religijnej. Edycja ta została poprzedzona gruntownymi studiami historycznymi, które pozwoliły wydobyć z istniejących już form sprawowania liturgii sakramentu małżeństwa bogate pokłady zwyczajów stanowiących dorobek wielu pokoleń diecezji polskich. Krytyczne rozpatrzenie form już istniejących pozwoliło na zrodzenie się nowej „niejako organicznie z form już istniejących” (KL 23). U podłoża tych form znalazła się Agenda Kromera wydana w 1574 r. Z niej to zostały wzięte takie elementy jak: formuły pytań przed wyrażeniem zgody przez małżonków, same słowa zgody małżeńskiej — rota przysięgi, potwierdzenie zawartego małżeństwa oraz ceremonia błogosławienia i przekazania obrączek oraz wiązanie stulą rąk. Stąd też Agenda Kromera przez 400 lat (1574—1974) aż sześć razy w dziejach rytuału polskiego stawała się bazą źródłową tekstów, układu i obrzędów liturgii, tj.: dla Agendy gnieźnieńskiej z 1578 r., Powodowskiego z 1591 r., Rytuału Piotrkowskiego z 1631, Rytuału Katowickiego z 1927 r. i z 1963 r., a monumentem jej wiekowej przydatności są owe elementy w odnowionej liturgii sakramentu małżeństwa wydanej w 1974 r.

Olsztyn

Ks. WŁADYSŁAW NOWAK

Ks. Jan Kuś

ÓLTARZ ŚW. JÓZEFA W KOŚCIELE MARIACKIM W KRAKOWIE

Kult św. Józefa w Krakowie rozwinął się przede wszystkim w oparciu o cztery ośrodki: o katedrę krakowską, gdzie znajduje się najstarsza w tym względzie modlitwa liturgiczna; o kościół Mariacki, gdzie znajduje się ołtarz św. Józefa, przed którym rozpoczęła się słynna procesja, wprowadzająca św. Józefa na patronat nad Krakowem; dalej w oparciu o kościół i klasztor św. Michała i św. Józefa na Podzamczu; wreszcie o kościół SS Bernardynek dziś sanktuarium Krakowa i archidiecezji, gdzie od roku 1648 obraz św. Józefa darowany przez papieża Urbana VIII biskupowi Jakubowi Zadzikowi stał się ważkim ogniskiem kultu św. Józefa¹. Także ośrodek Kazi-

¹ Bracha F. ks. — *Sanktuarium św. Józefa w kościele SS. Bernardynek w Krakowie przy ul. Poselskiej* — maszynopis.